

TÜRKÇEDEKİ FİİLLERİN BİRLEŞİM DEĞERİ

Esin İleri
Hamburg Üniversitesi

Bilindiği üzere, yabancı bir dili öğrenirken bilinçli bir şekilde, anadilini öğrenirken ise farkında olmadan bir fiilin hangi haldeki isimlerle birleştiğini - o dili doğru konuşup yazabilmek için - öğrenmemiz gerekir.¹

Dil öğretiminin yardımcı araçlarından biri olan sözlüklerde, bilhassa uluslar arasında ortak dil olarak kullanılan Avrupa dillerinin sözlüklerinde - Almanca, Fransızca, İngilizce gibi - bu bilgi fiille birlikte verilir. Türkçe sözlüklerde ise, gerek tek dilli olsun, gerek iki dilli olsun, bu bilgiler ya hiç, ya da eksik olarak verilmektedir. Halbuki iki ayrı dilde aynı işi gösteren fiillerin birleştiği isimler genelde aynı halleri gerektirmez. Örneğin: *dinlemek* Türkçede I-halindeki bir isim gerektirdiği halde (*dersi dinlemek*, *öğretmeni dinlemek* gibi), bu fiilin Almanca karşılığı olan *zuhören* A-halini gerektirmektedir (*j-m zuhören: Hör mir doch zu!* gibi).

1. Birleşim değerinin tanımı

Bağımsal dilbilgisi (Dependenzgrammatik), halleri gösteren *hal dilbilgisinden (Kasusgrammatik)* bilindiği gibi farklı olup modern tanımı **Lucien Tesnière** tarafından otuzlu yıllarda yapılmış ve ellili yıllarda kitap halinde basılmıştır.² Cümlede fiilden yola çıkan Tesnière cümlenin diğer öğelerini *eyleyen (actants)* ve *tümleyen (circontants)* olmak üzere ikiye ayırmıştır. Fiillerin belirli bir sayıda *eyleyen (actants)* alma kaabiliyetini atomun birleşim değeriyle (H₂O gibi) karşılaştıran Tesnière *eyleyenlerin* (isim ve isimle eş-değerde olan öğeler) *zorunlu, tümleyenlerin* ise (zaman, yer, niteleme zarfları = belirteçleri) *seçimli* olduğunu kabul etmiştir. Eyleyen sayısına göre Tesnière Fransızcadaki fiilleri eyleyensiz fiil (sıfır eyleyenli fiil), bir eyleyenli, iki eyleyenli ve üç eyleyenli fiil diye gruplara ayırmıştır. Fiillerin sınıflandırılmasında eyleyenin yalnız niceliği, yâni sayısı göz önünde tutulmuş olup niteliği hakkında bir şey söylenmemiştir.

Almancadaki fiillerin *birleşim değerini* inceleyen **Gerhard Helbig** - Tesnière gibi - fiili cümlenin merkezi olarak kabul etmekte ve her fiilin bir plana göre çevresinde doldurulması gereken *boş alanlar (Leerstellen)* açtığını söylemektedir. Bununla beraber *bağımsal dilbilgisine* Tesnière'den ileri giden bazı yenilikler de getirmiştir.³

¹Makalemden Arapça kökenli dilbilgisi terimlerini, bunların konuşma ve yazı dilinde kullanılan kelimelerden ayırt edilebilmesi için, bilinçli olarak kullanıyorum. Nasıl ki, Avrupa dillerinde kullanılan dilbil-gisi terimleri Latince kökenli ise. Buna karşılık dilbilimi terimleri Berke Vardar'ın Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nden (İstanbul 1988) alınmıştır.

²Lucien Tesnière: *Esquisse d'une syntaxe structurale*. Paris 1953 ve L. T.: *Éléments de syntaxe structurale*. Paris 1959.

³Gerhard Helbig'in birleşim değeri ile ilgili yöntem üzerine yazdığı bütün eserler için bkz. Gerhard Helbig: *Probleme der Valenz- und Kasustheorie*. Tübingen 1992 (= Konzepte der

Helbig'e göre *zarflar=belirteçler* (Adverbialbestimmungen) ve *edatlar=ilgeçler* (Präpositionen) de bir fiilin *birleşim değerini* oluşturabilir.

Birleşim değerini oluşturan *belirteçler* için Helbig şu örnekleri vermiştir:

- (1) Berlin liegt an der Spree. Yalnız *Berlin liegt* denemez.
 (2) Sie legt das Buch auf den Tisch. Yalnız *Sie legt das Buch* denemez.
 (3) Mein Freund wohnt in Hamburg. Yalnız *Mein Freund wohnt* denemez.

Birleşim değerini oluşturan ilgeçler için verilen örnekler ise şöyledir:

- (4) Er wartet auf seinen Freund. (*Er erwartet seinen Freund* yerine)
 (5) Er schreibt an seinen Vater. (*Er schreibt seinem Vater* yerine)⁴

Bundan başka Helbig düzeyi aynı olmayan iki ayırım yapmaktadır.

1. *Derin yapıyı* (*Tiefenstruktur*) kapsayan birinci düzeyde bir fiilin *birleşim değerini* oluşturan *tamlayanlar* (*valenzgebundene/valenzdeterminierte Glieder bzw. Verbergänzungen*) ile bunun dışında kalan ve herhangi bir plana bağlı olmaksızın verilen *ihtiyari ek bilgileri* (*freie Angaben*) birbirinden ayırmaktadır.

2. *Yüzeysel yapıyı* (*Oberflächenstruktur*) kapsayan ikinci düzeyde ise bir fiilin *birleşim değerini* oluşturan *tamlayanları* (*Verbergänzungen*) *zorunlu* (*obligatorisch*) ve *seçimli* (*fakultativ*) olmak üzere ikiye ayırmaktadır.

Örnek: *Babam İstanbul'da öldü* cümlesindeki *İstanbul'da*, ölmek fiilinin *birleşim değerinin* dışında kaldığından, yalnızca *ihtiyari ek bir bilgidir* (yâni *freie Angabe*). Bunun sağlaması tek cümleden dilbilgisi kurallarına uygun iki cümle kurulup kurulamaması ile yapılıyor. *Babam öldü* ve *Bu ölüm İstanbul'da oldu*.

Babam İstanbul'da oturuyor cümlesinde ise *İstanbul'da*, *ikâmet etmek* fiili ile eşanlı olan *oturmak* fiilinin *birleşim değerinin* *zorunlu ögesidir*, zira yalnız *Babam oturuyor* denirse, *oturuyor* fiili *ikâmet etmek* anlamına gelmez.⁵

Helbig bir fiilin çevresinde bulunabilen bu üç ögenin tanımını şöyle yapmaktadır.⁶

Zorunlu tamlayan (*obligatorische Ergänzung*)

Herhangi bir fiilin *birleşim değerini* oluşturan ve bu fiille kurulan cümlelerin dilbilgisi bakımından - yapı ve anlam olarak - doğru olabilmesi için o fiille birleşmesi şart olan öge

Seçimli tamlayan (*fakultative Ergänzung*)

Herhangi bir fiilin *birleşim değerini* oluşturan, ama metinde önceden zikredildiği için v.b. adı geçen cümlede kullanılması mutlaka şart olmayan öge⁷

İhtiyari ek bilgiler (*freie Angaben*)

Sprach- und Literatur-wissenschaft. 51).

⁴G. Helbig: 1992, S. 74

⁵*oturmak, yatmak ve okumak* fiillerinin birleşim değeri için bakınız: Esin İleri "Valenz und Distribution türkischer Verben-Einige Vorüberlegungen". 3.Deutsche Turkologen Konferenz vom 04.- 07.10.1994 in Leipzig (basılıyor).

⁶Gerhard Helbig/Wolfgang Schenkel: Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. 8., durchges. Aufl., Tübingen 1991, S. 34.

⁷Türkçedeki bütün fiillerin birleşim değeri araştırılırken, tamlayanlarda zorunlu veya seçimli diye bir ayırım yapıp yapılamayacağı iyice düşünülmelidir, zira bilindiği üzere Türkçede dil içi ve dil dışı bağlamda ve konu-yorum (Thema-Rhema) durumunda bir cümlelerin öznesi bile -aynı cümle dilbilgisi kurallarına aykırı olmaksızın- düşebilir.

Bir fiilin *birleşim değerinin* (hem *zorunlu*, hem de *seçimli*) dışında kalan bilgiler

Helbig'e göre bir fiilin *birleşim değerini* oluşturan *tamlayanları* (*die valenzgebundenen Verbergänzungen*) cümle içinde doğru kavrayıp tespit edebilmek için, bunları yalnız sayıca (Quantität) değil, aynı zamanda nitelikleriyle de (Qualität) incelemek gerekmektedir. *Tamlayanların* nitelikleri hem tümcebilimsel, hem de anlambilimsel açıdan bilinmelidir ki, bu bir fiilin *dağılımını* (*Distribution*) bilmek anlamına gelmektedir.

Dağılımdan (*distribution*) dildeki herhangi bir ögenin - sesbirimin, anlambirimin - *değişik kullanımı* (*Sprach-gebrauch*) veya *bağlamlardaki* (*Kontext*) çevresinin tümü anlaşılmalıdır.

The DISTRIBUTION of an element is the total of all environments in which it occurs, i.e. the sum of all the (different) positions (or occurrences) of an element relative to the occurrence of other elements.⁸

Günümüzde bu kurallar, *seçme kuralları* (*Selektionsregeln*) diye adlandırılmaktadır. *Seçme kuralları*

Birimlerin kullanılmasına yön veren anlamsal kurallardır. Üretici-dönüşümsel dilbilgisinde önemli bir yer tutan seçme kuralları, bir öğeyle aynı tümcede yer alan öbür öğeler arasındaki bağdaşma sorunuyla ilgilidir. Örneğin *duvar* sözcüğü *gülmek* eyleminin öznesi olamaz.⁹

Helbig kendi yöntemini tümcebilimsel ve anlambilimsel *birleşim değeri* olarak tanımlamaktadır. Bu yöntemde fiilin *değişik anlamlarının* değil, fiilin *birleşim değerini* oluşturan *tamlayanların* anlam ve niteliklerinin incelenmesi söz konusudur. Eğer bir fiil sayı ve nitelik bakımından *değişik tamlayanlarla* birleşiyorsa, o zaman Helbig aynı fiilin muhtelif *değişiklerinden* (*Variante*) söz etmektedir. Başka bir deyimle bir fiilin muhtelif *değişikeleri* (*Variante*) olduğunu varsayabilmek için, aynı fiilin ayrı ayrı *birleşim değerine* ve *dağılıma* sahip olması gerekmektedir (*çokanlamlılık*=*Polysemie* ve *eşanlamlılık*=*Homonymie*). Bir fiilin muhtelif *değişiklerinin* olup olmadığını gösteren ölçü ise, o fiilin yalnız anlamı değildir. Tümcebilimsel bakımdan bir fiilin birbirinden ayırt edilebilen *değişikeleri* geleneksel sözlüklerde olduğu gibi daha ziyade somut anlam ayırımlarına da eşit değildir; anlam burada soyut olarak anlaşılmalıdır.

Überhaupt handelt es sich ... bei den Verben und ihren Umgebungen keineswegs um "Wörter und Wendungen" ... Die Valenz- und Distributionsbeziehungen sind keineswegs nur lexikalische ("Wörter") und stilistische Beziehungen ("Wendungen"), sondern syntaktische Regelmäßigkeiten.¹⁰

2. Bazı Türkçe fiillerin birleşim değeri

Türkçedeki fiillerin *birleşim değerini* ve *dağılımını* incelerken Gerhard Helbig'in üç basamaklı yöntemini uyguluyorum.¹¹

⁸Zellig S. Harris: Structural Linguistics. 7. Aufl., Chicago & London (1966), s. 15.

⁹Berke Vardar: Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. İstanbul 1988, s. 174.

¹⁰Helbig / Schenkel: 1991, S 61.

¹¹Türkçedeki fiillerin birleşim değeri ile hal ekleri üzerine yapılan çalışmalarda -örneğin Suphi Abdülhayağlı: Türkisch-Deutsches Valenzlexikon. (Baltmannsweiler 1990), Şeyda

Bu yönetime göre birinci basamakta bir fiilin *birleşim değerini* oluşturan *tamlayanları* (*valenzgebundene/ valenzdeterminierte Verbergänzungen*) sayı olarak veriyorum ve *seçimli tamlayanları* yuvarlak ayraç içine alarak *zorunlu tamlayanlardan* ayırıyorum.

İkinci basamakta aynı fiilin *zorunlu ve seçimli tamlayanlarını* tümcebilgisine göre adlandırıyorum ve *seçimli tamlayanları* yine yuvarlak ayraç içinde gösteriyorum. Adlandırmadaki kısaltmaları şimdilik Türkçeye çevirmediğim: Snom (yalın hal = özne), Sakk (I-hali), Sdat (A-hali), Slok (DA-hali), Sabl (DAn-hali), SkasInd (yalın hal = tümleç), InfNdat (A-halinde mastardan isim), VNdat (A-halinde fiilden isim) v.b. İki tamlayan arasındaki eğik çizgi bunların arasında seçenek yapılabileceğini gösteriyor.

Üçüncü basamakta aynı fiilin *zorunlu ve seçimli tamlayanlarını* anlambilimine göre tespit ediyorum ve *seçimli tamlayanları* yuvarlak ayraç içinde gösteriyorum. Anlambilimi ile ilgili kısaltmaları da şimdilik Helbig'deki gibi bıraktım: +Abstr (Abstraktbez.=soyut kavram), Act (Handlung=eylem), +Anim (belebt=canlı), -Anim (unbelebt=cansız), Flora (Pflanzen=bitki), Hum (menschlich=insan), Inst (Institution=kurum), Lok (Ortsbestimmung=yer ismi) v.b.

açmak fiilinin tümcebilimsel ve anlambilimsel açıdan üç değişkesi vardır (d1, d2, d3). Değişke 1 (d1) tek birleşim değerli, değişke 2 (d2) iki birleşim değerli, değişke 3 (d3) üç birleşim değerlidir.

I. açmak ₁	→	d1 = bir şeyin kendiliğinden açılması (aufgehen/sich aufhellen)
II. açmak	→	Snom
III. Snom	→	-Anim, -Inst, +Flora (bitki), +Himmelserscheinung Bahçenizdeki çiçekler ne güzel açmış! Yağmurdan sonra güneş açtı. / Hava yine açtı.
I. açmak ₂	→	d2 = birinin, daha önce kapalı olan, görünmeyen bir şeyi açması ve böylece meydana çıkarması veya bir aleti işler hale getirmesi (etw. öffnen, entblößen, auf-/anmachen)
II. açmak	→	Snom, Sakk/SkasInd
III. Snom	→	+Hum, +Abstr (Hum yerine)
Sakk	→	1) -Anim Adam kapıyı / kitabı / perdeyi / şişeyi / ışığı açıyor.
SkasInd/Sakk	→	2) +Abstr, Inst (bir şeyi işler hale getirmek = eröffnen) Her önüne gelen özel okul açıyor. Millî Eğitim Bakanlığı sınav açtı.
I. açmak ₃	→	d3 = birine daha önce kapalı / gizli tutulmuş bir şeyi söylemek, anlatmak (j-m etw. anvertrauen, enthüllen, mitteilen)

II. açmak → Snom, Sakk, Sdat

III. Snom → +Hum

Sakk → -Anim, +Abstr

Sdat → +Hum

Kızı, annesine yıllardan beri içinde sakladığı sırrını nihayet açtı.

Lütfen bu meseleyi kimseye açmayın!

kapamak fiilinin tümcebilimsel ve anlambilimsel açıdan iki değişkesi vardır (d1, d2). Son derece kısıtlı olan birinci değişkenin (d1) bir birleşim değeri, ikinci değişkenin (d2) ise iki birleşim değeri vardır.

I. **kapamak**₁ → d1 = bir şeyin kendiliğinden kapanması

II. kapamak → Snom

III. Snom → +Himmelserscheinung

Hava kapıyor, yine yağmur yağacak.

I. **kapamak**₂ → d2 = açık veya çalışır halde olan bir şeyi kapamak, örtmek veya çalışmaz hale getirmek (schließen, aus-/zumachen etc.)

II. kapamak → Snom, Sakk

III. Snom → +Hum, +Abstr (Hum yerine)

Sakk → -Anim, +Inst,

Kadın pencereyi / defteri / telefonu / radyoyu kapıyor.

Federal Almanya Dış İşleri Bakanlığı bazı Goethe Kültür Merkezleri'ni kapıyor.

I. **kapamak**₃ → d3 = birini bir yere hapsetmek (einschließen, verschließen, einsperren)

II. kapamak → Snom, Sakk, Sdat

III. Snom → +Hum

Sakk → +Anim

Sdat → Lok

Annesi yaramazlık eden oğlunu odasına kapıyor.

Kadın her yere çişini eden yavru kediyi tuvalete kapıyor.

ağlamak fiilinin tümcebilimsel ve anlambilimsel açıdan bence iki değişkesi vardır (d1, d2). Birinci değişkenin (d1) bir zorunlu birleşim değeri, ikinci değişkenin (d2) ise iki zorunlu birleşim değeri vardır.

I. **ağlamak**₁ → d1 = acı, üzüntü, kızgınlık, pişmanlık v.b. şeylerin etkisiyle göz yaşı dökmek (weinen)

II. ağlamak → Snom

III. Snom → +Hum

Oyuncağı elinden alınan çocuk ağlıyor.

- I. **çalışmak**₁₊₁₌₂ **d3** = zihnen kendini tamamen bilimsel bir konuya vermek, bu konuyu kavramak, öğrenmek (geistig konzentriert für ein (Schul-)Fach lernen)
- II. çalışmak → Snom, SkasInd/Sdat
- III. Snom → +Hum (öğrenci, çocuk)
- SkasInd → -Anim, +Abstr (Fach)
- Çocuk ders çalışıyor. / Oğlum Almanca çalışıyor.
- Sdat → -Anim, +Abstr (Fach)
- Çocuk dersine çalışıyor. / Oğlum Almancaya çalışıyor.¹³

- I. **çalışmak**₁₊₁₌₂ **d4** = bir şeyi meydana getirmeğe uğraşmak (sich bemühen, etw. zu bewerkstelligen)
- II. çalışmak → Snom, InfNdat (-mAk/-mA)
- III. Snom → +Anim (Helga, kedi)
- InfNdat → -Anim, +Act
- Helga Türkçe öğrenmeğe / öğrenmeye çalışıyor.
- Yavru kedi fare tutmağa / tutmaya çalışıyor.

uğraşmak fiilinin tümcebilimsel ve anlambilimsel açıdan iki değişkesi (Varianten) vardır (d1, d2). Hem değişke 1, hem de değişke 2 iki birleşim değerlidir.

- I. **uğraşmak**₁₊₍₁₎₌₂ **d1** = bir şeyi kendine iş edinmek, ama mutlaka meslek olarak değil / bir şey (somut veya soyut) veya bir kişi ile kendini vererek veya durmadan meşgul olmak
- II. uğraşmak → Snom, S+ile/Pron+ile
- III. Snom → +Hum
- S/Pron+ile → +Hum, +Anim, +Abstr
- "Yıldız hanım nasıl, ne yapıyor?"
- "Ne yapsın ev işiyle, çocuklarla uğraşıp duruyor."
- Hamburg'daki okutmanımız Almancadan Türkçeye çeviri ile uğraşiyor.
- "Benimle uğraşıp durma!" (mecazî anlamda)

- I. **uğraşmak**₂ **d2** = bir şeyi yapmak, başarmak için gayret sarfetmek, çabalamak (sich bemühen zu, versuchen etw. zu bewerkstelligen)¹⁴
- II. uğraşmak → Snom, InfNdat (-mAk/-mA)
- III. Snom → +Anim (hırsız, kedi)

¹³ *çalışmak* fiilinin bu değişkesinde Sdat ile SkasInd arasında her tamlayanda seçenек olmadığını bilhassa vurgulamak isterim. Örneğin *imtihana / sınava çalışmak* (= *imtihan / sınav için çalışmak*) yerine **imtihan / sınav çalışmak* denemez. Aynı kural mecazî kullanım olan *firmaya / şefe çalışmak* (= *firma / şef için çalışmak*) için de geçerlidir.

¹⁴ *uğraşmak* fiilinin 2. değişkesi ile *çalışmak* fiilinin 4. değişkesi eşanlamlıdır.

InfNdat → -Anim, +Act
 Hırsız maymuncukla kapıyı açmağa / açmaya uğraşiyor.
 (Der Dieb versucht, mit dem Dietrich die Tür zu öffen.)
 Kadın çocuğunu uyutmağa / uyutmaya uğraşiyor.
 Kedi musluktan akan suyu içmeğe / içmeye uğraşiyor.

3. Sonuç

Türkçedeki fiillerin (SOV-Sprache = özne-tümleç-yüklem dili) önek almadığı bilinen bir gerçek. Bunun için Türkçede aynı fiilin ayrı anlamlara gelmesi, *ağlamak* ve *gülmek* fiillerinde gösterildiği gibi, tamlayanlarla gerçekleşiyor: Snom *ağlamak*=*weinen*, Snom + Sdat/DIKNdat/S+için/Pron+için *ağlamak* = *j-n beweinen/ um etwas weinen* ve Snom *gülmek* = *lachen*, Snom + Sdat/VNdat(-İş) *gülmek* = *anlachen, auslachen, lachen über*. Ayrıca yukarıda tanımlı yapılan ve Türkçe fiillere uygulanan bağımsal dilbilgisinin, hal dilbilgisinden daha ayrıntılı bilgi verdiği örneklerden açıkça anlaşılıyor; zira herhangi bir fiilin birleşim değeri belirtilirken, tamlayanların yalnız sayısı ve hangi halde bulunduğu bildirilmiyor, aynı zamanda tamlayanların tümce-bilimsel ve anlambilimsel açıdan niteliği de göz önünde tutuluyor. Böylece eşanlamlılığın iki fiil arasından ziyade, iki fiilin ayrı değişkeleri arasında oluştuğu belirgin bir şekilde ortaya çıkıyor (örneğin *çalışmak d4* ile *uğraşmak d2* eşanlamlı, çünkü bu iki fiilin adı geçen değişkelerinin tamlayanları aynı: Snom → +Anim ve InfNdat → -Anim, +Act). Türkçenin bütün fiillerinin bu yöntemle göre araştırılması, şüphesiz bu dilin henüz bilinmeyen bazı kurallarını ortaya koyacak ve Türkçenin yalnız yabancı dil olarak değil, anadili olarak da daha iyi öğretilmesini ve öğretilmesini sağlayacaktır.